บทที่ 4

อาณาจักรฟูนัน (คริสตศตวรรษที่ 1-5)

คำว่า "ฟูนัน" (Funan) จีนเป็นผู้เรียก และคงจะออกเสียงเพี้ยนจากภาษาฟูนัน มีความหมายว่าภูเขา เช่นเดียวกับคำว่า พนม (phnom) ในภาษาขอม ดังนั้น ราชาแห่งอาณาจักรนี้จึงทรงพระนามว่า "เจ้าแห่งภูเขา" (Kings of Mountain) หรือมีพระนามตามภาษาสันสกฤตว่า "ไศละราชา" (Shailaraja)

บริเวณที่เป็นที่ตั้งของอาณาจักรฟูนันนั้น ศูนย์กลางของอาณาจักรฟูนันอยู่ในบริเวณที่ราบปากแม่น้ำโขง ขณะที่มีความเจริญสูงสุด อาณาเขตได้ครอบคลุมไปจนถึงประเทศเวียตนามใต้ปัจจุบัน ลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตลอดจนแหลมมลายู

ตามหลักฐานที่ได้จากจีน กล่าวว่า อาณาจักรนี้ก่อตั้งขึ้นเมื่อคริสตศตวรรษที่ 1 เรื่องราวของอาณาจักรฟูนันในระยะแรกปรากฏอยู่ในบันทึกของทูตจีน 2 คน คือ คัง ไถ (K'ang T'ai) และ ชู ยิง (Chu Ying) ซึ่งได้เดินทางมายังอาณาจักรฟูนันในคริสตศตวรรษที่ 3 แม้ว่าต้นฉบับจริงจะได้สูญหายไป แต่ก็ยังพอมีหลักฐานปรากฏอยู่ในพงศาวดารจีนและสารานุกรมของจีน (Encyclopeadia) พอสมควร คัง ไถ ได้กล่าวว่า "พระราชาองค์แรกของอาณาจักรฟูนันทรงพระนามว่า ฮวนเถียน (Houen - t'ien) หรือเกาณฑินยะ (Kaundinya) ตามตำนานกล่าวว่า ท่านผู้นี้ได้มาจากประเทศอินเดีย หรือแหลมมลายู หรือหมู่เกาะอินโดเนเซีย โดยฝันไปว่าเทวดาประจำตระกูลได้มอบศรให้และสั่งให้ลงเรือไป ครั้นตอนเช้า เกาณฑินยะ ได้พบศรวางอยู่ที่โคนต้นไม้ในเทวาลัย จึงได้ลงเรือมาจนถึงอาณาจักรฟูนัน นางกษัตริย์แห่งอาณาจักรนั้นทรงนามว่า ลิวเย (Liu-ye) หรือ Willow - leaf ต้องการที่จะปล้นสะดมและยึดเรือลำนั้น เกาณฑินยะจึงแผลงศรไปทะลุเรือนางลิวเย นางก็ตกใจกลัว จึงยอมอ่อนน้อมเป็นภรรยาของเกาณฑินยะ ขณะนั้นนางไม่ได้สวมเสื้อผ้า เกาณฑินยะจึงพับผ้าเข้าและสวมลงไปบนศีรษะของนาง ต่อจากนั้น เขาก็ขึ้นปกครองประเทศและสืบเชื้อพระวงศ์ต่อมา [1]

---

1. Quoted in G. Coedis, The Indianized States of South East Asia, p.37

เรื่องที่ คัง ไถ เล่านี้ ได้เค้าโครงมาจากเรื่องราวของอินเดีย ซึ่งมีปรากฏอยู่ในศิลาจารึกภาษาสันสกฤตของอาณาจักรจัมปา (Champa) ซึ่งกล่าวว่า พราหมณ์เกาณฑินยะได้รับหอก (javelin) จากพราหมณ์อัศวัตถามัน (As'vatthaman) ซึ่งเป็นบุตรแห่งพราหมณ์โทรณะ (Drona) ได้พุ่งหอกนั้นเพื่อไปสร้างราชธานีในแหล่งใหม่ ต่อมาได้แต่งงานกับธิดาพระยานาค (Nagas) ซึ่งมีนามว่า โสมา (Soma) และสืบเชื้อสายต่อมา อาจสันนิษฐานได้ว่า อาณาจักรนี้จะอยู่ในระยะประมาณกลางคริสตศตวรรษที่ 1 เพราะปรากฏเรื่องราวของฟูนันอยู่ในหลักฐานของจีนในคริสตศตวรรษที่ 2

ตามประวัติศาสตร์ราชวงศ์เหลียง (The Liang History) กล่าวว่า ลูกหรือหลานของพระเจ้าฮวนเตียน คือ พระเจ้าฮัน พัน ฮวง (Hun-p'an-huang) ได้ครองราชย์ต่อมา ต่อจากนั้นก็ถึงสมัยโอรสของพระองค์ คือ พัน พัน (P'an-p'an) ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ แต่ได้มอบอำนาจสิทธิขาดให้แก่ขุนพลนามว่า ฟันมัน (Fan Man) หรือ ฟันชิมัน (Fan-shi-Man) เมื่อ P'an-P'an ครองราชย์ได้ 3 ปี ก็สิ้นพระชนม์ ประชาชนจึงได้เลือกฟันมัน หรือ ฟันชิมันนี้ขึ้นเป็นกษัตริย์ ฟันมันทรงดำรงตำแหน่งมหาราชาแห่งอาณาจักรฟูนัน (The Great King of Fu-Nan) ทรงมีความกล้าหาญ และมีความสามารถมาก ทรงขยายอาณาเขตจนได้เมืองขึ้นหลายเมือง สมัยนี้อาณาจักรฟูนันมีกองทัพเรือที่เข้มแข็ง มีการต่อเรือขนาดใหญ่ โจมตีอาณาจักรใกล้เคียงได้มากกว่า 10 อาณาจักร ปรากฏชื่อว่า ชูตูกัน (Ch'u-tu-k'un) เชาชี (Chiu-chih) และเถียนซัน (Tien-sun) เป็นต้น อาณาเขตของฟันมันได้ขยายกว้างขวางลอกไปมาก (ปรากฏตามพงศาวดารราชวงศ์เหลียงว่ากว้างขวางประมาณ 5,000 - 6,000 ลี้ [1] 1 ลี้ เท่ากับราว 576 เมตร)

<u>การขยายอาณาเขตของฟันมัน</u> [2]

ทางทิศตะวันออก ขยายอาณาเขตไปถึงเขตเมืองญาตรัง (Nha-trang) ซึ่งปรากฏเรื่องนี้ในจารึกสันสกฤตเก่าแก่ คือ ศิลาจารึกสันสกฤตที่ค้นพบที่โวคาญ (Vo-canh) บริเวณเมืองญาตรัง ประเทศเวียตนามใต้ ฟันมันอาจจะทรงพระนามในภาษาสันสกฤตว่า

---

1. Op.cit., p. 38

2. G. Coedis, The Making of South East Asia, 1969, p. 58

ศรีมาระ (Shri Mara) ศิลาจารึกนี้เป็นของผู้ที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์ ตัวอักษรที่ใช้มีอายุประมาณคริสตศตวรรษที่ 3

ทางใต้ ขยายไปสู่ทางตอนเหนือของคาบสมุทรมาเลย์ ซึ่งอาจจะมีจุดประสงค์เพื่อหาเส้นทางการค้าทางทะเลและเพื่อการขนส่งทางบก

ทางตะวันตก ขยายไปถึงพม่าตอนใต้ ซึ่งฟันมันได้สิ้นพระชนม์ลงในขณะยกกองทัพไปรุกรานอาณาจักรชินลิน (Chin-lin) หรือเรียกว่า (Golden Frontier) ซึ่งอาจหมายถึงสุวรรณภูมิ หรือดินแดนทอง (goldland) ในตำราภาษาบาลี หรือสุวรรณกุหยะ (Suvarnakudya) หรือกำแพงทอง (gold wall) ในตำราภาษาสันสกฤต อันได้แก่ประเทศพม่าภาคใต้ หรือแหลมมลายู

ผู้สืบต่อจากฟันมัน คือ ฟันจัน (Fan Chan) ซึ่งในสมัยนี้มีความสำคัญมาก เพราะได้เริ่มทำไมตรีกับอินเดียและจีน หลักฐานกล่าวว่า ในคริสตศตวรรษที่ 5 เชีย-เซียง-ลี (Chia-hsiang-li) แห่งเมืองตันยัง (Tan-yang) ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของอินเดียได้เดินทางข้ามประเทศอินเดียมายังอาณาจักรฟูนัน และได้เล่าเรื่องเกี่ยวกับอินเดียถวายพระเจ้าฟันจัน พระองค์จึงส่งพระญาติองค์หนึ่งนามว่า ซูวู (Su-wu) ไปยังประเทศอินเดีย ท่านผู้นี้ได้ลงเรือที่ โท ชิว ลี (T'ou-chu-li) ซึ่งอาจจะเป็นเมืองตักโกละ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของอาณาจักรฟูนันนั้น ได้แผ่ขยายลงมาถึงมหาสมุทรอินเดีย คณะทูตฟูนันได้แล่นเรือขึ้นไปตามแม่น้ำคงคาจนถึงเมืองหลวงของราชวงศ์มุรุณฑะ (Murunda) กษัตริย์อินเดียได้รับรองคณะทูตฟูนันเป็นอย่างดี และตอบกลับได้ฝากม้าพันธุ์อินเดียชิเถียน (Indo-scythian) จำนวน 4 ตัวมาถวายเป็นของขวัญแก่กษัตริย์ฟูนันด้วย และส่งชาวอินเดียนามว่า เชน ซุง (Ch'en-sung) ให้ร่วมเดินทางกลับมาด้วย

นอกจากนี้ประวัติศาสตร์จีนสมัยสามก๊ก (History of the Three Kingdom) ได้กล่าวว่า ใน ค.ศ. 243 อาณาจักรฟูนันได้ส่งคณะทูตมายังประเทศจีนพร้อมด้วยนักดนตรี และผลิตผลภายในประเทศเป็นเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งระยะนี้ก็อยู่ในสมัยฟันจันเช่นกัน สันนิษฐานว่า อาจเป็นพระเจ้าฟันจันที่โปรดให้จารึกข้อความภาษาสันสกฤตที่กล่าวมาข้างต้น พระองค์กล่าวว่า พระองค์อยู่ในราชสกุลของพระเจ้าศรีมาระ ซึ่งที่นี้อาจจะเป็นไปได้ เพราะฟันจันทรงเป็นโอรสของพระเชษฐภคินีหรือพระขนิษฐาของพระเจ้าศรีมาระ หรือฟันมัน

กษัตริย์องค์ต่อมาคือ ฟัน ชุน (Fan-Hsun) ครองราชย์อยู่ในระยะ ค.ศ. 245-250 ซึ่งในสมัยนี้ คณะทูตของราชวงศ์มุรุณฑะ และคณะทูตชุด คัง ไถ และ ชู ยิง ของจีนได้พบกัน ณ อาณาจักรฟูนันนี้ และพระเจ้าฟัน ชุน ก็ได้ส่งคณะทูตไปยังจีนใน ค.ศ. 268-287 ซึ่งประวัติศาสตร์ราชวงศ์จิ้นได้กล่าวไว้ คณะทูตฟูนัน 3 ครั้งหลัง ระหว่าง ค.ศ. 285-287 อาจเข้ามาเพื่อผลประโยชน์การค้าทางทะเล เพราะราชวงศ์จิ้นได้รวบรวมประเทศจีนเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไว้ใน ค.ศ. 280 จึงต้องการสินค้าจำนวนมากสำหรับราชสำนัก

ในปี ค.ศ. 357 อาณาจักรฟูนันได้มีกษัตริย์เป็นชาวต่างชาติปกครอง คือ เป็นชาวอินเดีย ชื่อ จัน ตัน (Chan T'an) ดูเหมือนว่าจะเป็นพวก ไอราเนียน (Iranian) หรืออาจจะเป็นพวกกุษาณะ (Kusana) พงศาวดารราชวงศ์จิ้นและราชวงศ์เหลียง ได้บันทึกว่า ได้รับช้างที่ฝึกแล้วจากอาณาจักรฟูนันเป็นเครื่องราชบรรณาการ โดยจีนเรียกพระนามกษัตริย์ที่ส่งเครื่องราชบรรณาการมาครั้งนี้ว่า เถียนชู จันตัน (T'ien chu chan-tan) ซึ่งคำว่า เถียนชู เป็นชื่อที่จีนใช้เรียกอินเดีย

หลังจากนี้ไม่มีการบันทึกกล่าวถึงฟูนันอีกจนกระทั่งปลายคริสตศตวรรษที่ 4 - ต้นคริสตศตวรรษที่ 5 ระยะนี้อาณาจักรฟูนันอยู่ภายใต้การปกครองของกษัตริย์ นามว่า เกาณฑินยะที่ 2 (Kaundinya II) คงจะเป็นพราหมณ์มาจากอินเดีย สมัยนี้มีการรับอารยธรรมอินเดียครั้งใหญ่ มีการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวเมือง สันนิษฐานว่า อารยธรรมอินเดียมาจากแคว้นทางใต้ เช่น พวกปาลวะ ซึ่งอยู่บริเวณแม่น้ำกริสนาและโคธาวารี พวกปาลวะเป็นชาวอารยัน ศิลปะแบบปาลวะเรียกว่า ศิลปแบบอมราวดี

อารยธรรมที่รับไว้ในรัชกาลเกาณฑินยะที่ 2 คือ

- การรับอักษรแบบปาลวะ
- การนับเดือน ปี แบบศกะ (Saka) ของอินเดีย
- ใช้คำว่า Varman ต่อท้ายพระนามของกษัตริย์ ดังนั้นกษัตริย์ฟูนันองค์หลัง ๆ จึงมีคำว่า วรมัน ต่อท้ายพระนามเป็นส่วนใหญ่

มีการปรับปรุงการบูชาพระเจ้าให้ดีขึ้น หมายถึงพระเจ้าในศาสนาฮินดู ให้มีพิธีเป็นระเบียบแบบอินเดีย นับถือศิวลึงค์ ซึ่งเป็นเครื่องหมายของพระเจ้า มีการนับถือพระอิศวรปางเจ้าแห่งภูเขา เรียกว่า ศิวะ คิริศศะ (Shiva Girissha)

ต่อมาก็เป็นสมัย "เกาณฑินยะชัยวรมัน" (Kaundinya Jayavarman) เป็นสมัยรับอารยธรรมอินเดียมากขึ้น กษัตริย์องค์นี้ได้รับเกียรติจากราชสำนักจีน ยกย่องให้เป็น "General of the Pacified South, King of Funan [1] (นายพลแห่งดินแดนภาคใต้ที่มีความสงบ กษัตริย์แห่งฟูนัน)" [1] สมัยของเกาณฑินยะชัยวรมันนี้ ฟูนันเฟื่องฟูมีอาณาเขตกว้างใหญ่ และมีความเจริญด้านอารยธรรมสูง ได้เป็นศูนย์กลางความเจริญในบรรดาอาณาจักรใกล้เคียง และดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง ปรากฏชื่อเมืองหลวงของฟูนันว่า วยาธปุระ (Vyadhapura) หรือ City of the hunter สมัยนี้ได้มีประเพณีการบูชาพระศิวะ หรือเรียกว่า มเหศวร (Maheshvara) ซึ่งเชื่อว่าทรงเสด็จมาประทับอยู่ยอดเขาชื่อโมตาน (Motan) ซึ่งเป็นชื่อของเทือกเขา เป็นที่สักการะทางศาสนา เพราะถือว่า เป็นสถานที่ที่โลกสวรรค์และโลกมนุษย์จะติดต่อกันได้ ได้มีการบูชาพระเจ้าในรูปของศิวลึงค์ และนับถือลัทธิไวษณพนิกายด้วย

หลังเกาณฑินยะชัยวรมันสิ้นพระชนม์ลงใน ค.ศ. 514 เราได้ทราบเรื่องราวของเกาณฑินยะชัยวรมันจากจารึกของมเหสีของพระองค์คือ พระนางกุลประภาวตี (Kulaprathavati) และพระโอรส คือ เจ้าชายคุณวรมัน (Gunavarman) ซึ่งระยะที่จารึกอยู่ในครึ่งหลังของคริสตศตวรรษที่ 5 เมื่อเกาณฑินยะชัยวรมันสิ้นพระชนม์ เกิดมีการแย่งชิงราชสมบัติในอาณาจักรฟูนัน โอรสองค์หนึ่งมีชัยชนะได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่า รุทรวรมัน (Rudravarman) หลังจากขึ้นครองราชย์แล้ว ได้ส่งทูตไปจีนหลายครั้ง ระหว่าง ค.ศ. 517-539 เพื่อให้จักรพรรดิจีนยอมรับฐานะของพระองค์ว่าเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรฟูนัน หลักฐานจากจีนกล่าวว่า ในระยะรัชกาลนี้ พุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองมากในอาณาจักรฟูนัน มีทูตจากจีนเดินทางเข้ามาในอาณาจักรฟูนัน ระหว่าง ค.ศ. 535 และ ค.ศ. 545 เพื่อขอให้กษัตริย์แห่งฟูนันรวบรวมคัมภีร์ทางพุทธศาสนาและส่งพระภิกษุที่เป็นครูของพุทธศาสนาเดินทางไปยังจีน กษัตริย์ฟูนันจึงได้ส่งพระภิกษุชาวอินเดียที่พำนักอยู่ในอาณาจักร คือ พระปรมารถ (Paramartha) หรือ คุณรัตน (Gunaratna) ไปยังประเทศจีน พระปรมารถได้เดินทางไปใน ค.ศ. 546 และนำคัมภีร์

1. Op.cit., p. 59

ศาสนาจำนวน 240 ลูกไปด้วย เพื่อนำไปเผยแพร่ในประเทศจีน

ตอนปลายรัชกาลเกิดเหตุการณ์ยุ่งยาก เจ้าชายจิตรเสนแห่งอาณาจักรเจนละ (กัมพูชา) ได้ยกทัพมาตีอาณาจักรฟูนันได้ ฟูนันจึงตกเป็นเมืองขึ้นของอาณาจักรเจนละ และในที่สุดก็เริ่มสลายตัวลง ระหว่าง ค.ศ. 557-607 และปรากฏว่า ใน ค.ศ. 627 กษัตริย์เจนละ คืออิศานวรมันให้ยกกองทัพมาตีฟูนันอีกครั้งหนึ่ง และฟูนันได้ถูกรวมกับอาณาจักรเจนละในที่สุดก็ถูกกลืนไปทีละน้อย ๆ

อาณาจักรฟูนันได้เจริญรุ่งเรืองเป็นใหญ่อยู่ในอินโดจีนประมาณ 5 ศตวรรษ แม้จะสลายตัวลง ก็ยังมีชื่อเสียงต่อมาอีกนาน กษัตริย์ยุคก่อนเมืองพระนคร (Pre-Angkor) ของเขมรได้ยอมรับประเพณีการตั้งราชวงศ์ของกษัตริย์ฟูนัน และในสมัยเมืองพระนคร (Angkor) กษัตริย์เขมรก็พยายามจะเกี่ยวข้องกับกษัตริย์แห่งเมืองวยาธปุระ โดยกล่าวว่าสืบเชื้อสายอันเดียวกัน และกษัตริย์ชวาในระยะคริสตศตวรรษที่ 8 ก็ใช้คำนำหน้าพระนามว่า Silendra ซึ่งมีความหมายว่า King of Mountain เช่นเดียวกับกษัตริย์ฟูนัน

ความเจริญทั่ว ๆ ไปของอาณาจักรฟูนัน

ส่วนใหญ่ได้หลักฐานเกี่ยวกับความเจริญของอาณาจักรฟูนันจากหลักฐานจีนและโบราณวัตถุที่ค้นพบสำหรับหลักฐานจากจีน ก็คือ บันทึกเรื่องราวของอาณาจักรฟูนันโดยทูตชาวจีนที่เข้ามายังอาณาจักรนี้ ดังนั้น ความเจริญทั่ว ๆ ไปของอาณาจักรฟูนันที่ปรากฏอยู่ในบันทึกของทูตจีน จึงเป็นเรื่องราวในสมัยที่ทูตจีนเข้ามาพบเห็น แต่เนื่องจากไม่มีหลักฐานอื่นที่ชัดเจนกว่านี้ หลักฐานจากจีนจึงมีความสำคัญและให้เรื่องราวเกี่ยวกับฟูนันไว้มากที่สุด

การปกครองของอาณาจักรฟูนัน

จะเห็นได้ว่าในระยะที่อาณาจักรฟูนันมีความเข้มแข็ง กษัตริย์ฟูนันจะขยายอาณาเขตออกไปกว้างขวางมาก โดยอาศัยแสนยานุภาพที่เหนือกว่า จึงมีชัยชนะเหนืออาณาจักรใกล้เคียง เช่น ในสมัยพระเจ้าฟัน มัน (Fan Man) เป็นต้น เหตุการณ์ในหลาย ๆ รัชกาลแสดงให้เห็นว่า กษัตริย์อาณาจักรฟูนันมักจะส่งบรรณาการไปทำไมตรี

กับจีน ให้จีนยอมรับฐานะกษัตริย์ของตน ดูเหมือนจะเป็นการยอมรับความยิ่งใหญ่ของจีนโดยปริยาย ซึ่งความจริงข้อนี้ จีนจึงมีความสำคัญในตัวเองว่า ตนอยู่ในฐานะเหนือกว่าอาณาจักรใหญ่น้อยในบริเวณเอเชียอาคเนย์นี้ และการส่งบรรณาการไปถึงราชสำนักจีนก็เปรียบเสมือนการขอความคุ้มครองจากราชสำนักจีน ดังนั้นในบางครั้ง จีนจึงมอบตำแหน่งทางการเมืองของจีนให้แก่กษัตริย์ฟูนัน เช่น ในสมัยพระเจ้าเกาณฑินยะชัยวรมัน เป็นต้น ฐานะของสถาบันกษัตริย์ของอาณาจักรฟูนันเป็นกษัตริย์ที่มีอำนาจเด็ดขาด เป็นผู้ปกครองและเป็นจอมทัพด้วย

การปกครองประชาชน เราทราบจากบันทึกของทูตจีนในคริสตศตวรรษที่ 3 (คัง ไถ และ ชู ยิง) ซึ่งปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการตัดสินความในกรณีมีผู้กระทำความผิดขึ้น กล่าวคือ ฟูนันใช้วิธีการพิสูจน์ว่าผู้ใดผิด ผู้ใดบริสุทธิ์ ด้วยวิธีต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

- โดยการโยนแหวนทอง หรือไข่ลงไปในน้ำที่กำลังเดือด แล้วให้ดูความใช้มือหยิบขึ้นมา ผู้บริสุทธิ์มือจะไม่พอง ตรงกันข้ามกับผู้ไม่บริสุทธิ์จะเป็นอันตราย

- ใช้วิธีเผาไข่ให้ร้อนจนแดง แล้วให้ดูความเดินถือไข่ร้อนจนแดงนั้นไปเป็นระยะ 7 ก้าว ผู้ผิดมือจะไหม้เกรียม ส่วนผู้บริสุทธิ์จะไม่เป็นอันตราย

- ใช้วิธีดำน้ำพิสูจน์ ผู้บริสุทธิ์จะไม่จมน้ำ

สำหรับวิธีพิสูจน์ความผิดดังกล่าวนี้ ชาวฟูนันมีความเชื่อที่ว่า ผู้บริสุทธิ์พระเจ้าจะช่วยให้ปลอดภัย

<u>ลักษณะการเมือง</u>

จากการสันนิษฐาน อาณาจักรฟูนันคงจะแบ่งออกเป็นเมือง และมีกำแพงเมือง แต่ขุดไม่พบทรากกำแพงเมือง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสร้างด้วยวัสดุที่ไม่คงทน จึงพังทลายไปหมด เช่น อาจจะทำด้วยไม้ หรือเพิงดิน เหตุที่กล่าวว่า เมืองมีกำแพงล้อมรอบ เพราะปรากฏอยู่ในบันทึกของทูตจีน คือ คังไถ และ ชู ยิง ซึ่งเข้ามาถึงอาณาจักรฟูนันนี้ในคริสตศตวรรษที่ 3 ดังกล่าวมาแล้ว

จากลักษณะเมืองใช้การคมนาคมทางน้ำสะดวกที่สุด เมืองท่าที่สำคัญของอาณา

จักรฟูนัน อยู่ในตำบลหนึ่ง ปัจจุบันเรียกว่า Oc Eo อยู่ในประเทศเวียตนามใต้ และปรากฏชื่อเมืองกัตติการะ (Kattigara) ที่งปโตเลมีก็ได้เคยเอ่ยถึงชื่อเมืองนี้ในหนังสือที่เขาเขียนขึ้น มีคลองเชื่อมจากเมืองท่านี้ไปยังเมือง Angkor Borei ของเขมรในปัจจุบัน

<u>ลักษณะชาวเมืองและความเป็นอยู่</u>

หลักฐานจากจีนอีกเช่นกันที่กล่าวว่า ชาวเมืองของอาณาจักรฟูนัน มีหน้าตาน่าเกลียด (ugly) ผิวดำ ผมหยิก ไม่สวมเสื้อผ้า และเดินเท้าเปล่า บุตรชายของตระกูลใหญ่ ๆ จะสวมโสร่ง ผู้หญิงจะใช้ผ้าคลุมศีรษะ ส่วนคนจนจะใช้ผ้าผืนเดียวพันกาย มีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ไม่ชอบลักขโมย เมื่อมีความเข้มแข็งจะโจมตีอาณาจักรใกล้เคียงที่ไม่ยอมอ่อนน้อม และเอาชาวเมืองในดินแดนที่ตีได้มาเป็นทาส ประชาชนรู้จักการกสิกรรม ชอบทำการเพาะปลูกโดยหว่านพืช 1 ปี และเก็บเกี่ยวผลไป 3 ปี รู้จักขุดบ่อ ขุดคลอง เพาะปลูกข้าวจ้าว อ้อย ไม้หอม สำหรับการค้า สินค้าที่สำคัญได้แก่ ไข่มุกและไม้หอม นอกจากนี้ยังค้าเงิน ไหม แหวนทอง กำไล ชอบแกะสลัก เครื่องประดับ และประดิษฐ์ภาชนะที่ใช้ในการรับประทานอาหารด้วยเงิน ชาวเมืองจะเสียภาษีด้วยเงิน ทอง ไข่มุก และเครื่องหอม นอกจากนี้ยังรู้จักทำเครื่องปั้นดินเผาด้วย

พระราชาจะประทับอยู่ในตำหนักที่มีหลายชั้น (Multi-storeyed palace) ส่วนบ้านคนธรรมดา ทำด้วยฟางและมุงหลังคาด้วยใบไม้ใบใหญ่ ๆ ซึ่งขึ้นริมทะเล ประชาชนจะไม่ขุดบ่อน้ำใกล้ ๆ บ้านของตน แต่จะใช้บ่อน้ำรวมกันประมาณ 10 ครอบครัวต่อหนึ่งบ่อ ชาวฟูนันรู้จักต่อเรือใช้ มีความยาวประมาณ 80-90 ฟุต และความกว้างประมาณ 6-7 ฟุต ลักษณะเรือเหมือนกับหัวและหางของปลา

<u>ศาสนาและประเพณี</u>

ฟูนันได้รับอารยธรรมอินเดียในด้านศาสนา มีการนับถือพุทธศาสนา ศาสนาฮินดู สำหรับพุทธศาสนานั้นนับถือทั้งพุทธศาสนามหายานและหินยาน แต่มหายานเป็นที่แพร่หลายมากกว่า

ชาวฟูนันมีประเพณีบูชาพระเจ้าแห่งท้องฟ้า และหล่อรูปพระเจ้าด้วยสัมฤทธิ์

พระเจ้าที่มี 2 พักตร์ จะมี 4 กร พระเจ้าที่มี 4 พักตร์ จะมี 8 กร ซึ่งถือของ เช่น เด็ก นก สัตว์สี่เท้า ดวงอาทิตย์ หรือไม่ก็ดวงจันทร์ นอกจากนี้ยังมีการนับถือพระหริหระ (Harihara) ซึ่ง พระวิษณุและศิวะซึ่งอยู่ในร่างเดียวกัน สำหรับการนับถือนิกายไวษณพนั้น ได้หลักฐานที่ชัดเจนจากจารึกของเจ้าชายคุณวรมัน และพระนางกุลประภาวดี พุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งใช้ภาษาสันสกฤตเป็นที่แพร่หลายในระยะศตวรรษที่ 3 แต่เฟื่องฟูมากในระยะคริสตศตวรรษที่ 5-6 ในสมัยพระเจ้าชัยวรมัน และรุทรวรมัน

ประเพณีเกี่ยวกับกษัตริย์ เมื่อพระราชาประทับทรงตะแคงพระองค์ลงบนพระที่ ยกพระชงฆ์ขวาขึ้น ปล่อยพระชงฆ์ซ้ายทอดลงกับพื้น หน้าที่ประทับจะมีผ้าลาดก่อนเสด็จ มีแจกันทอง และเจ้าพนักงานเผากำยาน (เครื่องหอม) เวลาเสด็จ พระราชาทรงใช้ช้างเป็นพาหนะ และผู้หญิงก็สามารถใช้ช้างเป็นพาหนะ

ประเพณีปลงศพและไว้ทุกข์ของชาวเมือง ญาติของผู้ตายจะโกนผมและเคราเป็นการไว้ทุกข์ สำหรับการปลงศพ มี 4 วิธี คือ

- โยนศพลงในแม่น้ำ
- เผาให้เป็นเถ้าถ่าน
- ฝังดินให้เป็นที่เป็นทาง
- โยนให้เป็นเหยื่อนกกา

การละเล่นของประชาชนซึ่งเป็นที่นิยมกันมาก คือ การชนไก่ และชนหมู

<u>ลักษณะตัวอักษรที่ใช้ในอาณาจักรฟูนัน</u>

การเขียนด้วยตัวอักษรแบบพวกฮู (Hou) ซึ่งเป็นพวกที่อาศัยอยู่แถบตอนกลางของทวีปเอเชีย ซึ่งใช้ภาษาเขียนแบบอินเดีย นอกจากนี้ชาวฟูนันใช้อักษรสันสกฤต ทั้งนี้จากการค้นพบจารึกสันสกฤตที่สำคัญมากและเก่าที่สุด ณ บริเวณโวคาญ (Vocanh) เมืองญาตรัง ประเทศเวียตนามใต้ สันนิษฐานว่าอยู่ในราวคริสตศตวรรษที่ 2 หรือคริสตศตวรรษที่ 3 จารึกสันสกฤตนี้ เขียนด้วยภาษาสันสกฤตที่ไพเราะและถูกหลัก แสดงว่า ผู้จารึกจะต้องมีความรู้ในภาษาสันสกฤตดี แต่ชาวเมืองคงจะใช้ภาษาฟูนันเป็นภาษาพูด และใช้ภาษาสันสกฤตเป็นภาษาราชการ นอกจากนี้ อาณาจักรฟูนันมีการสร้างสถานที่เก็บเอกสารและหนังสือสำคัญ ๆ ด้วย

ส่วนสถาปัตยกรรมของอาณาจักรฟูนัน ส่วนใหญ่สูญสิ้นไปหมด แต่พอหลงเหลืออยู่ในบริเวณเมือง Oc Eo ในกัมพูชา 2-3 อย่าง และมีสิ่งก่อสร้างประมาณคริสตศตวรรษที่ 7 ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปแบบเขมรในยุคก่อนเมืองพระนคร (Pre-Angkor period) คือ มีหลังคาซ้อนกันเป็นชั้นเล็ก ๆ ประดับด้วยลายหน้าต่างวงโค้งขนาดย่อมซึ่งมีลักษณะจำลองมาจากสถาปัตยกรรมสมัยอาณาจักรฟูนัน

ประติมากรรม พบที่เมือง อังกอร์ โบไร (Angkor Borei) เป็นรูปปั้นซึ่งคงเป็นพระวิษณุกฤษณะ (Visnu-Krisna) และได้พบศิลปกรรมแบบคุปตะอยู่บ้าง

นอกจากนี้มีสิ่งแสดงให้เห็นการติดต่อกับตะวันตก คือ การพบเหรียญโรมัน (Roman medals) ซึ่งมีรูปของจักรพรรดิ Antoninus Pius และ Marcus Aurelius และมีร่องรอยที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของศิลปเฮลเลนิสติค (Hellenistic Art) อยู่ในการแกะสลักสิ่งของบ้าง

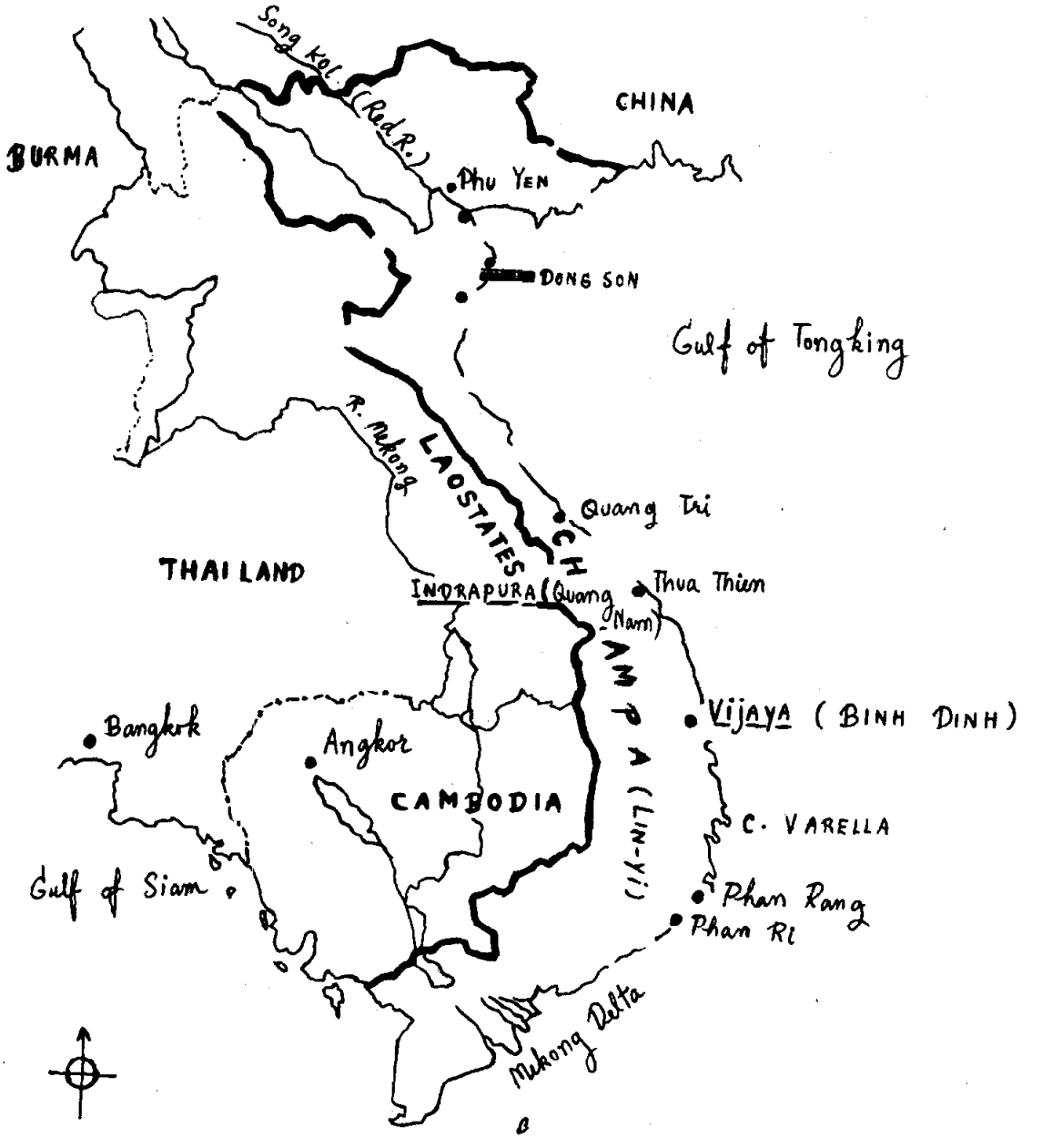
Song Koi (Red R.)
CHINA
BURMA
Phu Yen
DONG SON
Gulf of Tongking
R. Mekong
LAOSTATES
CH
Quang Tri
THAI LAND
INDRAPURA (Quang Nam)
Thua Thien
AMPA (LIN-YI)
Vijaya (BINH DINH)
Bangkok
Angkor
CAMBODIA
C. VARELLA
Gulf of Siam
Phan Rang
Phan Ri
Mekong Delta

อาณาจักรจัมปา (Champa)

เรื่องราวของ ลินยี่ (ชื่อที่จีนเรียกอาณาจักรจัมปา) เริ่มปรากฏในประวัติศาสตร์ ตอนปลายคริสตศตวรรษที่ 2 หลักฐานเบื้องต้นกล่าวว่า แต่เดิมอาณาจักรจัมปาอยู่ใต้อำนาจของจีน ประมาณ ค.ศ. 192 เจ้าหน้าที่ชาวพื้นเมืองจัมปา ชื่อ คิว-เหลียน (Ch'u-Lien) ได้ตั้งตัวเป็นใหญ่โดยถือโอกาสที่ราชวงศ์ฮั่นอ่อนแอลง แบ่งแยกอาณาเขตออกไปจากแดวัน เช่ นาน (Jih-Nan) ของจีน และได้ตั้งตนเป็นกษัตริย์ในดินแดนทางใต้สุด บริเวณเมือง Hsiang lin (อยู่ทางทิศใต้ของจังหวัดทัวเทียน (Thua-thien) ในเวียตนามปัจจุบัน)

ผู้สืบเชื้อสายต่อจาก คิว เหลียน พยายามแผ่อำนาจของอาณาจักรจัมปาขึ้นไปทางเหนือ ซึ่งเป็นระยะที่จีนเกิดการจลาจลเพราะราชวงศ์ฮั่นได้หมดอำนาจลง ระหว่าง ค.ศ. 220 - 230 ปรากฏหลักฐานว่า ได้มีทูตจากจัมปาเดินทางไปยังข้าหลวงจีนประจำแดวันกวางตุ้งและตังเกี๋ย ชื่อ ลู ไต (Lu Tai) ดังนั้นคำว่า Lin Yi จึงปรากฏในจดหมายเหตุของจีนเป็นครั้งแรก

ค.ศ. 270 พระเจ้าฟัน เชียง (Fan Hsiung) นัดดาพระเจ้าคิว-เหลียนได้ยกกองทัพไปโจมตีชายแดนประเทศจีน ซึ่งข้าหลวงประจำแดวันตังเกี๋ยต้องใช้เวลาถึง 10 ปี จึงสามารถขับไล่กองทัพลินยี่ถอยร่นกลับไปยังเขตแดนของตนได้ การรุกรานขึ้นไปทางเหนือครั้งนี้ ทำให้เกิดพบกับพวกญวนที่กำลังลงมาทางใต้ พวกจัมปาเป็นพวกที่ได้รับอารยธรรมอินเดีย ส่วนพวกญวนเป็นพวกที่ได้รับอารยธรรมจีน แต่ในที่สุดญวนเป็นฝ่ายชนะได้ในคริสตศตวรรษที่ 14

ค.ศ. 284 พระเจ้าฟัน ยี่ (Fan Yi) แห่งจัมปาได้ส่งคณะทูตอย่างเป็นทางการเข้าไปยังราชสำนักจีนเป็นครั้งแรก พระเจ้าฟัน ยี่มีที่ปรึกษาราชการนามว่า เวน (Wen) ในปี ค.ศ. 313 และ 316 เวนได้เดินทางไปในประเทศจีนและได้เรียนเทคนิคหลายอย่าง ทำให้พระเจ้าฟันยี่ได้ทราบถึงความเจริญด้านวัตถุของจีน และเวนก็เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าฟัน ยี่มาก ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายพลผู้ใหญ่ เมื่อพระเจ้าฟัน ยี่สิ้นพระชนม์ลง ค.ศ. 336 เวนได้แย่งราชสมบัติจากรัชทายาทที่แท้จริงของพระเจ้า

ฟัน ยี่ และเวนก็ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์พระนามว่า ฟัน เวน (Fan Wen)

ค.ศ. 340 พระเจ้าฟัน เวน ได้ส่งคณะทูตเข้าไปยังราชสำนักจีน ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์จิ้น เพื่อต้องการขออาณาเขตของอาณาจักรจัมปาทางทิศเหนือให้จดบริเวณเขาฮวน เซิน (Hoanh-Son) แต่จักรพรรดิจีนลังเลพระทัยไม่อยากอนุญาตดินแดนบริเวณ Jih Nan ซึ่งเป็นเขตอุดมสมบูรณ์ให้แก่อาณาจักรจัมปา พระเจ้าฟัน เวน จึงยกกองทัพไปยึดดินแดนนั้นไว้ได้ใน ค.ศ. 347 และใน ค.ศ. 349 ได้ยกทัพขึ้นไปทางเหนืออีกครั้งหนึ่งและได้สิ้นพระชนม์ลง

ต่อมาเป็นสมัยพระเจ้าฟัน โฟ (Fan Fo) โอรสพระเจ้าฟัน เวน พระเจ้าฟัน โฟ ได้พยายามขยายอาณาเขตขึ้นไปทางเหนืออีก ใน ค.ศ. 351 และ 359 แต่ไม่ประสบความสำเร็จ จึงต้องคืนดินแดน Jih Nan ให้แก่จีนไป และ ใน ค.ศ. 372 และ ค.ศ. 377 พระเจ้าฟัน โฟ ได้ส่งทูตเข้าไปราชสำนักจีน

โอรสพระเจ้าฟัน โฟ ได้ครองราชย์ต่อมาทรงพระนามว่า พระเจ้าฟัน ฮู ตา (Fan Hu Ta) ซึ่งอาจจะเป็นองค์เดียวกับ "พระเจ้าภัทรวรมัน" (Bhadravarman) ซึ่งปรากฏจารึกของพระองค์อยู่ที่เมืองกวางนัม (Quang-nam) และฟูเยน (Phu-yen) เกี่ยวกับศิลาจารึก 2 หลักนี้ ท่านผู้รู้ได้ให้ข้อสังเกตว่า อักษรที่จารึกเก่ากว่าสมัยฟัน ฮู ตา คงอยู่ในสมัยฟัน โฟ เมืองหลวงของพระเจ้าภัทรวรมัน อยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองมิเซิน (ปัจจุบันคือ บริเวณเมืองตราเกียว) ณที่นี้ ได้พบจารึกบนภูเขาอีก 3 หลัก ใช้ตัวอักษรคล้ายคลึงกับจารึกที่ค้นพบมาแล้ว 2 หลัก หลักที่ 3 พบที่ดอง เยน เชา (Dong-yen-chau) ใช้ภาษาจาม ซึ่งเป็นภาษาในตระกูลอินโดเนเซียที่เก่าที่สุด จารึกภาษาพื้นเมืองหลักนี้แสดงให้ทราบว่า ได้มีชนชาติที่พูดภาษาจาม อาศัยอยู่ในอาณาจักรจัมปาในระหว่างคริสตศตวรรษที่ 4-5

ต่อมาพระเจ้าฟัน ฮู ตา ได้ยกทัพไปรุกรานชายแดนของประเทศจีนอีกใน ค.ศ. 405 และ 407 ทั้งนี้ถือโอกาสที่จีนเกิดจลาจลเนื่องจากราชวงศ์จิ้นหมดอำนาจ และต่อมา ค.ศ. 413 ได้ยกกองทัพไปในดินแดนที่อยู่เหนือแดวันเชนานขึ้นไป และต่อจากนั้นเรื่องราวของพระองค์ก็หายสาบสูญไป

โอรสของฟัน ฮู ตา ซึ่งจดหมายเหตุราชวงศ์เหลียง เรียกว่า ติเจน (Ti Chen) ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ได้ทรงสละราชสมบัติให้แก่พระนัดดาแล้วเสด็จไปประทับอยู่ในประเทศอินเดีย พระนัดดาได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ คงจะเป็นพระเจ้ามโนรถวรมัน (Manorathavarman) ซึ่งปรากฏในศิลาจารึกคริสตศตวรรษที่ 7-8 นั่นเอง

เรื่องราวของจัมปามาปรากฏอีกครั้งหนึ่งใน ค.ศ. 420 มีกษัตริย์ทรงพระนามว่า ยัง มา (Yang Mah) ได้ยกกองทัพไปตีแคว้นตังเกี๋ยแต่ไม่สำเร็จ ค.ศ. 422 พระเจ้ายัง มา ติดต่อให้จีนยอมรับพระองค์ในฐานะกษัตริย์แห่งจัมปา แต่ก็สิ้นพระชนม์ลงเสียก่อน โอรสได้ขึ้นครองราชย์ต่อ พระนามเหมือนกัน และให้กองทัพไปปล้นสะดมภ์ดินแดนทางทิศเหนือของอาณาจักร ใน ค.ศ. 431 โดยส่งกองทัพเรือกว่า 100 ลำไปปล้นสะดมภ์ตามฝั่งทะเลของแคว้น Jih nan แต่กองทัพจีนได้ต้านไว้และยกทัพมาล้อมแคว้นดิวชู (แถบเมืองบาดอนบนแม่น้ำซองเจียญ) ขณะนั้น กษัตริย์จัมปาไม่อยู่ แต่พลดีเกิดพายุที่ทำให้กองทัพจีนต้องยกทัพกลับไปจึงไม่สามารถเอาชัยชนะได้ พระเจ้ายัง มา องค์นี้จึงขอกำลังช่วยเหลือจากอาณาจักรฟูนัน เพื่อโจมตีแคว้นตังเกี๋ยแต่ไม่สำเร็จ ค.ศ. 433 ทรงชอปกครองแคว้นตังเกี๋ยจากกจีนแต่ก็ไม่สำเร็จอีก ต่อจากนั้นกองทัพจามพยายามบุกขึ้นไปทางเหนือและประสบชัยชนะบ้าง ค.ศ. 446 ข้าหลวงจีนคนใหม่ประจำแคว้นตังเกี๋ย คือ ถัน โฮ เจ (Tan Ho-tche) ได้พยายามโต้ตอบอย่างรุนแรงและยกทัพมาล้อมแคว้นดิวชู โจมตีแคว้นนั้น ในที่สุด กองทัพจีนก็ประสบชัยชนะ สามารถยึดเมืองหลวงของชนชาติจามซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับเมืองเว้ในปัจจุบันได้ และได้ทองคำไปเป็นจำนวนมาก การพ่ายแพ้ครั้งนี้ทำให้กษัตริย์จามเสียพระทัยมาก ในที่สุดก็สิ้นพระชนม์ลง จีนไม่ได้ตั้งใจจะยึดครองแต่เท่ากับเป็นการสั่งสอนไม่ให้จัมปาคิดรุกรานขึ้นไปทางเหนืออีก จีนให้ตำแหน่งประเทศราชแก่จัมปา โดยให้ปกครองตัวเอง

ลักษณะและความเป็นอยู่ของชาวจาม

เราทราบเรื่องราวของอาณาจักรจัมปาในด้านนี้จากนักเดินทางชาวจีน ชื่อ ม้า ตวน หลิน (Ma Touan Lin) ซึ่งเดินทางจากจีนมาท่องเที่ยวในแถบนี้ ประมาณคริสตศตวรรษที่ 13 ม้า ตวน หลิน ได้กล่าวถึงอาณาจักรจัมปาไว้ว่า

ลักษณะชาวเมือง

ชนชาติจามมีนัยน์ตาลึก จมูกโด่งตรง ผมดำหยิก ความเป็นอยู่ชาวเมืองสร้างผนังบ้านของตนด้วยอิฐเผาและฉาบปูนอีกครั้งหนึ่ง บ้านจะมีลานอยู่ข้างบน เรียกว่า กันลัน (Kan Lan) หรือตามภาษาจามก็เรียกว่า กะลัน (Kalan) ประตูหน้าต่างมักหันไปทางทิศเหนือหรือทางทิศตะวันออก, ตะวันตก ไม่มีกฎที่แน่นอน

การแต่งกายหญิงชายจะห่อหุ้มร่างกายด้วยผ้าเพียงผืนเดียว เรียกว่า กิเป (Ki-pei) และจะเจาะหูเพื่อห้อยห่วงเล็ก ๆ สตรีจะเกล้าผมขึ้นไปข้างบน ชนชั้นสูงจะสวมรองเท้าหนัง ส่วนชนชั้นต่ำเดินเท้าเปล่า

ชาวจามชอบสู้รบ อาวุธที่ใช้มี ดันศร ธนู ดาบ หอกและหน้าไม้ทำด้วยไม้ไผ่ ชาวจามรู้จักเล่นดนตรี เครื่องดนตรีที่ใช้มีพิณ พิณ 5 สาย ขลุ่ย เป็นต้น นอกจากนี้ยังใช้สังข์และกลองสำหรับในการป่าวประกาศ

ประเพณีสำหรับกษัตริย์

พระราชาจะสวมมาลาทรงสูงประดับด้วยดอกไม้และขนไหม เวลาเสด็จออกจะทรงช้างมีขบวนแห่แหน ประกอบด้วยขบวนสังข์และกลอง พระราชาทรงกลดทำด้วยผ้ากิเป มีข้าราชบริพารถือธงซึ่งทำด้วยผ้ากิเปเช่นกันอยู่ล้อมรอบ

พิธีถวายพระเพลิงพระศพพระราชาจะมีขึ้น 7 วันหลังจากวันที่สิ้นพระชนม์ หลังจากถวายพระเพลิงแล้ว กระดูกที่เหลือจะเก็บไว้ในภาชนะทองคำและโยนลงไปในทะเล

ประเพณีสำหรับประชาชนทั่วไป

งานสมรสจะมีขึ้นในเดือนแปดซึ่งเป็นฤดูเก็บเกี่ยว ผู้หญิงจะเป็นฝ่ายขอผู้ชายแต่งงาน เพราะถือว่าผู้หญิงเป็นเพศที่ต่ำกว่าชาย ผู้ที่อยู่ในสกุลเดียวกันอาจสมรสกันได้

งานศพ สำหรับศพชนนางผู้ใหญ่จะมีขึ้น 3 วัน หลังจากวันที่ตาย ส่วนประชาชนธรรมดาจะมีขึ้นในวันรุ่งขึ้น ศพจะถูกห่ออย่างเรียบร้อยและนำไปริมฝั่งทะเลหรือแม่น้ำ มีเสียกลองและการฟ้อนรำประกอบ หลังจากเผาแล้ว กระดูกของศพชนนางผู้ใหญ่จะใส่

ภาชนะเงินและทิ้งลงไปในน้ำ ณ ปากแม่น้ำ ส่วนประชาชนธรรมดาจะเก็บกระดูกใส่ภาชนะดินเผาและทิ้งลงน้ำเช่นกัน

สำหรับการไว้ทุกข์ ผู้ที่เป็นญาติผู้ตายทั้งหญิงชายจะเดินตามขบวนศพไปทำพิธีเผาศพบนเชิงตะกอนริมฝั่งทะเลหรือแม่น้ำ และก่อนจะออกมาจากฝั่งแม่น้ำ ญาติของผู้ตายจะต้องตัดผมของตนเป็นการไว้ทุกข์ให้แก่ผู้ตาย สำหรับสตรีหม้ายที่ไม่ต้องการแต่งงานอีกจะไว้ทุกข์โดยการสยายผมของตนหลังจากผมที่ถูกตัดออกไปแล้วยาวขึ้นมาใหม่ เป็นการไว้ทุกข์ที่ยาวนานตลอดชีวิตของสตรีผู้นั้น

บรรดาจารึกของพระเจ้าภัทรวรมัน ทำให้ทราบว่าในอาณาจักรจัมปาว่าการเคารพบูชาพระศิวะ พระอุมาเป็นที่แพร่หลาย แต่ในขณะเดียวกันก็มีการเคารพบูชาพระพรหมและพระนารายณ์

<u>หมายเหตุ</u> เรื่องราวของอาณาจักรจัมปาจะหยุดไว้เพียงนี้ก่อนและจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป